

Artikel: De ongelijke betekenis van gelijkheid: De strijd voor een gelijkwaardige verhouding tussen Nederland en Java in 1868

Auteur: Annabel van Amerongen

Verschenen in *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 44.3, 44-55.

© 2022 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

ISSN 0165-7518

The notion of equality is everchanging and highly connected to the context in which actors shape its meaning. Therefore, this article's overarching theme is the importance of a micro-historical approach in uncovering the meaning of a concept such as equality. This article focuses on the meaning of equality as stated by the Dutch action group 'de Maatschappij tot Nut van den Javaan'. This organization fought between 1866 and 1877 in the Dutch political and political sphere for a more equal relation between the Netherlands and the Dutch-Indies, while focusing on Java. However, a closer look at the meaning of equality as stated by the Maatschappij shows that this group solely argued in favor of economic equality, while cultural and political equality were not (yet) considered. By looking at primary sources coming from the Maatschappij's writings in the year 1868, this article uncovers the differentiation in the meaning of equality for the Maatschappij. On top of that, the reasons for this inconsistent meaning of equality are connected to the context in which the Maatschappij is situated to understand why and how the meaning of equality was shaped.

Skript Historisch Tijdschrift is een wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

DE ONGELIJKE BETEKENIS VAN GELIJKHEID

DE STRIJD VOOR EEN GELIJKWAARDIGE VERHOUDING TUSSEN NEDERLAND EN JAVA IN 1868

Annabel van Amerongen

‘Ongelijke gelijkheid’, het lijkt tegenstrijdig, maar het denken over gelijkheid kent vaak een dimensie van ongelijkheid. De grenzen die de negentiende-eeuwse actiegroep de Maatschappij tot Nut van den Javaan stelde aan gelijkwaardige verhoudingen tussen Nederland en Java, levert een interessante casestudy op om gelijkheid beter te begrijpen. De differentiatie tussen gelijkheid op economisch, maatschappelijk en politiek gebied maakt namelijk duidelijk hoe ongelijk het denken over gelijkheid kan zijn.

Als we denken over gelijkheid, denken we dan allemaal hetzelfde? Tegenwoordig zal het antwoord op deze vraag overwegend ‘ja’ zijn: sinds de ondertekening van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948 is ieder mens namelijk op papier gelijk. In praktijk worden tegenwoordig nog echter steeds mensenrechten geschonden en wordt dit ideaal van gelijkheid dus niet altijd nageleefd. Om die reden zijn er verschillende actiegroepen die dagelijks strijden voor deze universele gelijkheid. Dat is geen nieuw fenomeen: door de eeuwen heen zijn er

verschillende actiegroepen geweest die stredden voor gelijkwaardige verhoudingen in de wereld. Voor deze actiegroepen was de betekenis van gelijkheid niet altijd vastgelegd, waardoor hun definitie van het begrip gelijkheid heel anders was dan dat van ons vandaag de dag.

In *De Afschaffers* (2007) schrijft historica Maartje Janse over verschillende actiegroepen die in de loop van de negentiende eeuw ten tonele verschenen in Nederland.¹ Deze *single-issue* bewegingen focusten zich op enkele misstanden die zich zowel binnen de Nederland-

se grenzen bevonden als zich afspeelden in een van de Nederlandse overzeese koloniën.² Janse's proefschrift geeft een gedetailleerd beeld van de verschillende actiegroepen, hun beweegredenen en de wijze waarop zij actievoerden binnen het publieke en politieke domein van de negentiende eeuw. Eén van deze actiegroepen was de Maatschappij tot Nut van den Javaan, ofwel de Maatschappij. Deze actiegroep maakte zich hard voor het verbeteren van de leefomstandigheden op het eiland Java, dat onderdeel was van de toenmalige kolonie Nederlands-Indië. Janse concludeert aan het einde van haar onderzoek naar de geschiedenis van de Maatschappij tot Nut van den Javaan dat de verenging streefde naar een gelijkwaardigere relatie tussen de kolonie en het moederland, waarbij de nadruk zou komen te liggen op samenwerking.³ Dit leidt Janse af van het uiteindelijke doel van de vereniging om de leefomstandigheden van de bevolking op Java te verbeteren.⁴ Janse licht verder niet toe welke leefomstandigheden de Maatschappij wilde verbeteren en waar de grenzen lagen van de gelijkwaardige relatie die zij nastreefde. De vraag rest hierdoor waar de grenzen binnen het denken over gelijkheid tussen Nederland en Java liggen voor de Maatschappij tot Nut van den Javaan en hoe de betekenis van het concept gelijkheid voor deze *casestudy* kan worden begrepen en kan worden afgebakend.

Dit artikel kijkt naar de differentiatie in de betekenis van gelijkheid tussen Nederland en Java vanuit het perspectief van de Maatschappij. De focus ligt op het jaar 1868, omdat in dit jaar de eerste bundel geschriften van de Maatschappij verscheen en de koers werd bepaald die men zou gaan varen tot het einde van de vereniging in 1877. Deze uiteenzetting vertelt ons meer over de betekenis van gelijkheid voor de Maatschappij tot Nut van den Javaan, waardoor we de actiegroep beter kunnen duiden, zonder de actievoering van deze groep op een voetstuk

te plaatsen. Immers, zoals zal blijken, streed de Maatschappij niet voor universele gelijkheid, zoals deze is opgesteld in 1948, maar valt een aanpak gebaseerd op *ongelijkheid* te vinden binnen het streven naar gelijkheid. Het artikel poogt bij te dragen aan de opvatting dat het concept gelijkheid gelaagd is en verschillende invullingen kan hebben binnen verschillende facetten van de samenleving. In dit geval ligt de focus op de gelijkheid tussen Nederland en Java in de zin van economische, maatschappelijke en politieke verhoudingen. Deze drie dimensies zijn gekozen, omdat zij de kern vormen van de ethische politiek, waarvoor binnen de historiografie 1901 als startpunt wordt gerekend. Janse betoogt echter dat de wortels van de ethische politiek al te vinden zijn in de jaren zestig van de negentiende eeuw, waardoor de ethische politiek al min of meer terug kan worden gevonden in het gedachtengoed van de Maatschappij.⁵

Het microperspectief dat als onderzoeksmethode is gekozen, kent echter een beperkend karakter, waardoor dit artikel geen universeel antwoord kan geven op de betekenis van gelijkheid. Zo neemt het de opvattingen van andere groepen binnen de Nederlandse samenleving niet mee en kijkt het niet naar de opvattingen over gelijkheid, of een dergelijk concept, onder de Javaanse bevolking. In dit microperspectief ligt echter ook de kracht van dit artikel. Het laat zien dat de definitie van gelijkheid altijd een representatie is van verhoudingen gevat in de tekens van de taal, gebonden aan de context waarin zij verschijnt.⁶ Doordat gelijkheid hierdoor niet kan worden begrepen als een feit, maar als een menselijk 'cultureel' concept dat gebonden is aan verandering, vormen de opvattingen over gelijkheid in dit artikel *één manier* waarop menselijke verhoudingen kunnen worden begrepen binnen een bepaalde tijd en plaats. In dit geval zal duidelijk worden dat economische, maatschappelijke en politieke

**“DE NEDER-
LANDSE ARTS
WILLEM MERKTE
IN 1843 OP DAT
DE INWONERS
VAN JAVA ‘TOT
SLAVENARBEID
VERLAAGD’
WERDEN EN
‘GEDEMORA-
LISEERT EN
UITGEMERGELT’
WAREN”**

gelijkheid verschillend werden gekleurd door de Maatschappij binnen het denken over gelijke verhoudingen tussen Nederland en Java.

DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN DEN JAVAAN

Op 16 augustus 1816 beloofde de Nederlandse regering dat het welzijn van de bevolking van de kolonie Nederlands-Indië en de bevolking in Nederland gelijkwaardige aandacht zou krijgen.⁷ Het koloniale beleid dat hieruit voortvloeide bleek echter minder geslaagd dan gedacht en leverde daarnaast ook niet de economische voordelen op die de Nederlandse regering voor ogen had. Vanuit Nederland werd hierdoor gepleit voor een nieuw economisch bestel tussen Nederland en Nederlands-Indië, dat vorm kreeg in het cultuurstelsel.⁸ Het cultuurstelsel zorgde ervoor dat één vijfde deel van de landbouwgrond op Nederlands-Indië, de gouverneurscultures genoemd, werd gebruikt ten voordele van de Nederlandse staatskas. Deze Nederlandse staatskas werd het ‘batig slot’ genoemd.⁹ Van de inwoners van Nederlands-Indië die niet in bezit waren van eigen grond werd verwacht dat zij één vijfde deel van hun tijd zouden werken op de gouverneurscultures. Hiervoor kregen zij een schamele vergoeding in de vorm van een zogenaamd ‘pantersloon’. Het gevolg was dat de bevolking op Nederlands-Indië onvoldoende grond en tijd overhield om zichzelf te onderhouden, waardoor hongersnoden aan de orde van de dag waren.

De Nederlandse arts Willem Bosch (1798-1874), die vanaf 1840 gestationeerd was op Java, merkte in 1843 op dat de inwoners van Java ‘tot slavenarbeid verlaagd’ werden en ‘gedemoraliseerd en uitgemergelt’ waren.¹⁰ Toen begin 1846 een epidemie uitbrak op Midden-Java, bracht Bosch een rapport uit waarin hij de Nederlandse regering aanraade in te grijpen. Het rapport werd niet goed ontvangen, aangezien interveniëren op

Java het verzwakken van het cultuurstelsel zou betekenen, wat enorme gevolgen voor de Nederlandse staatskas zou hebben.¹¹ Vóór 1850 zorgde het cultuurstelsel al voor gemiddeld negentien procent van het Nederlandse staatsinkomen en tussen 1856 en 1865 steeg dit tot meer dan vijftig procent.¹² Het rapport van Bosch werd hierdoor afgedaan als een aanval op het Gouvernement, wat zijn reputatie een deuk gaf.¹³ Bosch gaf echter niet op en stichtte in 1866 de actiegroep de Maatschappij tot Nut van den Javaan, in de hoop via deze publieke vereniging pressie uit te oefenen op de Nederlandse politiek en zo de situatie op Java te kunnen verbeteren.

Bosch trof het met de tijd waarin hij zijn vereniging oprichtte. In het midden van de jaren zestig van de negentiende eeuw wakkerde het besef van het leed onder de Javaanse bevolking in Nederland namelijk sterk aan. Het mysterieuze eiland trok de aandacht van velen en mede door de toenemende informatiestromen, vooral na de verschijning van het door Eduard Douwes Dekker onder het pseudoniem Multatuli geschreven boek *Max Havelaar* in 1860, ontstond een hernieuwde interesse in de kolonie Nederlands-Indië.¹⁴ Binnen de politiek begon het cultuurstelsel steeds vaker onderwerp te vormen van het debat. Dit debat beperkte zich niet alleen tot de politiek. Doordat na 1848 het koloniale bestuur niet meer louter de zaak van de koning was, kon de Nederlandse burgerlijke elite zich actief bemoeien met de discussies over de situatie in Nederlands-Indië, wat invloed had op de wijze waarop men zowel binnen het politieke als het publieke domein in Nederland naar de koloniale verhoudingen begon te kijken.

Aan de publiekelijke kritiekvorming op het cultuurstelsel droeg de Maatschappij tot Nut van den Javaan vanaf 1866 bij. De liberale Nederlandse staat streefde vanaf 1848 naar een goed geïnformeerde burgerij, door de bevordering

Portret van Willem Bosch (1798-1874). Bron: persoonlijke collectie van de familie Bosch.

van kennis en de openbaarheid van informatie. Het vormen van een mening, die tot uitdrukking werd gebracht in de publieke sfeer, nam een centrale plek in binnen de Nederlandse samenleving.¹⁵ De oprichting van verschillende media om Nederlandse burgers te informeren, zoals kranten, tijdschriften en verenigingen, geven blijk van deze toenemende uitwisseling van ideeën. De Maatschappij besloot op den duur ook een blad te publiceren. De 'geschriften der maatschappij' werden vanaf 1868 jaarlijks gebundeld en gratis verstrekt aan de leden van de vereniging.¹⁶ Voor een bijdrage van drie gulden waren de geschriften ook voor de niet-leden verkrijgbaar. De bundel uit 1868 bestaat uit verschillende artikelen en vier afleveringen getiteld *Berigten der Maatschappij tot Nut van den Javaan*.¹⁷

Voor de actiegroep waren het niet de literaire werken, zoals het boek van Multatuli, die het Nederlandse volk zou-

den moeten overtuigen van de ernst van de zaak. In zijn essay *Tweede Werkstem* (1866) schreef Bosch al over het belang van onderzoek naar de situatie in Nederlands-Indië.¹⁸ Volgens hem waren het vooral de harde cijfers waarmee de wan-toestanden konden worden uitgedrukt, het meest effectief om de Nederlandse bevolking tot protest over te laten gaan.¹⁹ De geschriften van de Maatschappij preten-deren daarom vooral feitelijke informatie te verstrekken over de erbarmelijke om-standigheden op Java. Historiografisch gezien kunnen vraagtekens worden gezet bij dit standpunt over 'feitelijke informatie'. Zoals zal blijken, kennen de geschrif-ten namelijk veel eigentijdse interpreta-ties.

DE STRIJD VOOR GELIJKWAARDIGERE ECO-NOMISCHE VERHOUDINGEN: 'ZIJN BELANG IS HET ONZE EN ONS WAAR BELANG HET ZIJ-NE'

De kernleus van de Maatschappij tot Nut van den Javaan luidde als volgt: 'Wij strij-den voor waarheid en regt; In Nederland is de triomf van 't geweten!'. De vraag is echter waar de grenzen liggen van het recht waar de Maatschappij voor streed op Java. Tijdens de vergadering van 9 september 1868 liet voorzitter Willem Bosch dit aan de leden van de Maatschap-pij weten:

Als ik spreek van het regt der Ja-
vanen, dan bedoel ik dit geenszins
in wijsgerigen of politieken- maar
alleen in économischen zin, dan
bedoel ik het regt van ieder men-
sch, waar hij ook woont, welke
huidskleur hij heeft, op welvaart
en intellectuele ontwikkeling;
op vrijheid om voor zijn levens-
onderhoud te arbeiden, zóó als
hij verkiest, en om te beschikken
over de vruchten van zijn grond
met zijne handen beplant.²⁰

Bosch neemt hierna het standpunt in dat het cultuurstelsel op Java het Christen-dom 'schandmerk' en een 'erger *smet* voor Nederland is dan de West-Indische slavernij was'.²¹

Deze opvatting over de gelijk-
heid tussen Nederland en Java op econo-
misch gebied, kan worden verklaard door
wat historicus Siep Stuurman omschrijft
als het idee van een gedeelde mensheid.
Stuurman betoogt dat het identificeren en
het denken over een andere gemeenschap
of cultuur alleen mogelijk is wanneer
contact wordt gelegd met deze 'ander'.²²
Naast de grenservaring, waarmee Stuur-
man doelt op een fysieke ontmoeting,
kan dit ook worden bereikt door het besef
van het gelijkheidsdiscours van de we-
derzijdse afhankelijkheid. De wederzijd-
se afhankelijkheid is een gewaarwording
waarin deelnemers van een gemeenschap
of groep zich ervan bewust zijn op elkaar
te zijn aangewezen en in feite afhankelijk
van elkaar zijn.²³

Voor de Maatschappij tot Nut van
den Javaan was deze insteek praktisch ge-
zien geen bijzondere keuze. Veel Neder-
landse burgers waren zelf nooit in Neder-
lands-Indië geweest en de informatie die
tussen 1866 en 1868 verschaft werd over
de mysterieuze archipel was nog zeer ge-
ring. Het benadrukken van wederzijdse
afhankelijkheid kon hierdoor dienen als
een verbindende factor tussen Nederland
en Java. Naast een praktische insteek past
deze opvatting van wederzijdse afhanke-
lijkheid ook binnen het gedachtengoed
van de tijd waarin de Maatschappij gesi-
tueerd is. Het besef van eenheid tussen
het moederland en haar kolonie was na-
melijk een vaak voorkomend beginsel, dat
voortkwam uit het negentiende-eeuwse
staathuishoudkundige opvatting dat econo-
mische bloei besloten ligt in de morali-
teit, waardoor de Nederlandse moraliteit
en de Javaanse economie elkaar in begin-
sel zouden stimuleren en volledig van el-
kaar afhankelijk zouden zijn.²⁴

OP GOUVERNEMENTS-GROND.

	Bevolking.	Sawa's.	Geoogst.
1848 —	7,635,094 z: —	1,601,600 —	27,850,300 pikols padie
1864 —	11,062,251 z: —	1,775,600 —	33,539,400 „ „
De behoefte aan rijst per gezin (5 zielen) is 25 pikols padie.			
In 1848 bezaten 1000 z. 209 bouws Sawa waarvan zij 3,648 pik. padie oogsten.			
„ 1864 „ „ „	165 „ „ „	„ „ „	3,032 „ „ „
„ 1848 kwamen 1000 z. aan hunne voeding te kort 1,352 pik. padie.			
„ 1864 „ „ „	„ „ „	„ „ „	1,968 „ „ „
„ 1848 hadden 1000 z. noodig te koopen 1352 pik. à f 2,50 — f 3.380			
„ 1864 „ „ „	„ „ „	1968 „ „	3,50 — „ 6.888(*)

Bij de Gouvernements-kultures verdiende de bevolking in 1864 30% minder dan in 1848 en evenwel moesten 1000 zielen f 3508 méér voor het te kort aan rijst besteden, dat maakt ruim 38 millioen gulden voor de geheele bevolking, waartoe zij niet bij machte is; met djagong, obies en andere min deugdzame voedingsmiddelen moet zij verder in haar levensonderhoud voorzien, op dien gezegenden grond waar ze overvloed moest hebben. Zou het niet tijd worden en plicht zijn haar te hulp te komen, door de vruchtbare woeste gronden beschikbaar te stellen voor den Europeschen ondernemingsgeest? Die maagdelijke gronden zullen ruime oogsten opleveren en de bevolking goed beloonen. Er is maar een weinig vrijheid voor noodig! zullen we niet trachten haar daaraan te helpen?

Red.

(*) Sedert 1848 is de rijst 40% in prijs gestegen, en toen was er gebrek.

De Maatschappij keerde zich dan wel tegen het cultuurstelsel, maar dat betekende niet dat heel Nederland hierachter stond. Dit schema gaat in op de opmerking van een lezer dat het cultuurstelsel de Javaanse bevolking helemaal niet uitbuit. Door gebruik te maken van de cijfers die iets vertellen over de hongersnoden op Java, poogt de Maatschappij duidelijk te maken dat er wel degelijk sprake is van een afnemende welvaart sinds de invoering van het cultuurstelsel. Bron: *Geschriften uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van den Javaan (1868)*.

De geschriften van de Maatschappij ondersteunen dit verband tussen de Maatschappij en het idee van wederzijdse afhankelijkheid, aangezien deze opvatting expliciet hierin terug te vinden is. In de brochure *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Javaan?*, geschreven door uitgever D. S. Thieme in 1867, komt de wederzijdse afhankelijkheid tussen Java en Nederland als volgt naar voren: 'Zijn belang is het onze en ons waar belang het zijne.' Thieme gaat nog een stap verder

in de toelichting van deze uitspraak door te suggereren dat het doel van de vereniging zou leiden 'tot het heil beide van Nederland en Indië, tot nut van ons zelve, waarin het nut van den Javaan opgesloten ligt.'²⁵ De Maatschappij benadrukte hiermee het streven naar wederzijds geluk en welvaart, wat volgens de leden van de Maatschappij op de eerste plaats kon worden bereikt door de verbetering van de economische positie van de bevolking op Java. Dit kon worden bereikt door de

economische uitbuiting van de grondstoffen en van de bevolking op Java te stoppen.

De kern van de kritiek van de Maatschappij wordt hierdoor gevonden in het kritiek op de economische positie van de bevolking op Java door het cultuurstelsel. Opvallend is de regel waarin Bosch ingaat op de individuele vrijheid tot invulling van het eigen levensonderhoud en arbeid.²⁶ Deze stelling sluit aan bij het liberale gedachtegoed van het einde van de negentiende eeuw en past bij de nadruk op individuele vrijheid, wat een vitaal onderdeel van de grondwetwijziging van 1848 was.²⁷ Deze vrijheid wijst Bosch, in de regel die hierop volgt, toe aan ieder mens, ongeacht afkomst en ontwikkeling gemeten aan Nederlandse maatstaven.

Een daadwerkelijk plan om de economische omstandigheden op Java te verbeteren en het cultuurstelsel te hervormen, werd tussen 1866 en 1868 niet bereikt. Toch vallen binnen de geschriften van de Maatschappij verschillende concrete plannen te ontdekken om de economische positie van de Javaanse bevolking te verbeteren. Eén van deze plannen was het in 1868 gevormde idee voor de aanleg van een irrigatiesysteem in de steden Demak en Grobogan, van H. de Bruijn. Volgens De Bruijn zou de aanleg van een irrigatiewerk namelijk de 'stoffelijke welvaart' op Java verbeteren.²⁸ Het bestuur van de Maatschappij beoordeelde het werk als 'zeer uitvoerbaar' en diende een voorstel in bij de Indische regering, die de kosten te hoog vond, waardoor het plan nooit uitgevoerd werd.²⁹

HARDE CULTURELE GRENZEN: ONTRAFELING VAN HET 'NUT VAN DEN JAVAAN'

Vanaf het moment dat Nederland voet zette in voormalig Nederlands-Indië, probeerde ze het gebied in te richten naar eigen ideeën van een christelijke samenleving gekoppeld aan westerse normen en waarden. Dit bleek echter een lastige

opgave voor Nederland, omdat de verschillende pluriforme samenlevingen op de Indische archipel diepgewortelde tradities binnen de verhoudingen tussen haar inwoners kenden.³⁰ In het verlengde hiervan ontstond het idee van 'beschavingsmissies' om de bevolking in Nederlands-Indië naar eigen maatstaven te onderwijzen. In het commentaar van de Maatschappij tot Nut van den Javaan op het cultuurstelsel werden de missende beschavingsmissies als cruciaal argument gezien. Het cultuurstelsel had de beschavingsmissie namelijk naar de achtergrond gedrukt en buite de kolonie louter uit. De Maatschappij vond dat Nederland hierdoor als moederland haar taak als opvoeder had verwaarloosd.

Deze racistische en paternalistische opvattingen van de Maatschappij ten aanzien van voormalig Nederlands-Indië, en de aanzet tot 'beschavingsmissies' die hieruit voortvloeiden, kennen een duidelijk karakter van ongelijkheid. Zo was Bosch voorstander van de 'beschavingsmissies'. Hij pleitte ervoor dat de Maatschappij werk zou maken van deze missies, niet alleen omdat het Nederland ten goede zou komen, maar ook omdat de bevolking van Java dit graag wilde. Volgens Bosch zou de bevolking hier namelijk zo dankbaar voor zijn, dat Nederland 'een monument in hunne harten' zou stichten en haar taak als opvoeder van de koloniën zou kunnen volbrengen.³¹

De beschavingsmissies geven daarnaast blijk van de overtuiging van een gedeelde mensheid, waarbij er uit wordt gegaan van een gelijke oorsprong van de Nederlandse bevolking en de bevolking van Java. Deze opvatting is kenmerkend voor de beschavingsmissies van de negentiende eeuw. Stuurman betoogt dat zonder het besef van de mensheid als biologische eenheid, een beschavingsmissie namelijk nooit mogelijk zou zijn. Wanneer er sprake is van een onoverbrugbare biologische kloof tussen bevolkingsgroepen, dan zouden beschavingsmissies ge-

doemd zijn te mislukken. Het heeft namelijk, vanuit dit idee, geen zin om de biologische 'ander' te onderwijzen.³² Binnen het denken van de Maatschappij over culturele gelijkheid, valt dus een duidelijke grens te trekken: waar alle mensen deel zijn van dezelfde natuur en op deze wijze dezelfde lichamelijke en geestelijke vermogens hebben, verschillen de inwoners van Java en Nederland volgens de leden van de Maatschappij in cultureel opzicht van elkaar en dienen zij dus onderwezen te worden.

De Nederlandse heren van de Maatschappij zagen de inwoners van Nederlands-Indië dus niet als gelijken. Het tweede artikel van de reglementen ondersteunt deze aanname. Dit tweede artikel omschrijft de doelen die de Maatschappij op Java wilde verwezenlijken. De Maatschappij tot Nut van den Javaan wil namelijk, zo luidt het eerste deel van het artikel:

door vergaderingen en populaire geschriften de kennis verspreiden van den maatschappelijke en zedelijke toestand der Javanen, en wijzen op bronnen van welvaart en bloei, thans tot schade van moederland en Indië veronachtzaamd of belemmerd; in het licht stellen en bestrijden alle onregt tegen Javanen, door wie ook gepleegd; maatregelen uitlokken en ondersteunen tot bevordering van het doel der Maatschappij, in overeenstemming met de wet en Staatsinstellingen.³³

De begrippen '*maatschappelijk*' en '*zedelijk*' kunnen in dit geval worden begrepen als de vanuit de Maatschappij berekende achterstand van de Javaanse bevolking op cultureel-maatschappelijk gebied. Het tweede deel bespreekt hoe de vereniging de situatie op Java daadwerkelijk wil gaan verbeteren. De Maatschappij betoogt dat zij de Javaanse bevolking zou helpen door:

binnen de grenzen der wet en met eerbiediging van den band die Java aan Nederland verbindt, door zedelijken invloed en stoffelijke middelen het welzijn der inboorlingen te bevorderen, zoowel door aanmoediging van het onderwijs als door ondersteuning der pogingen, die tot hunne geestelijke ontwikkeling worden aangewend.³⁴

Dit deel van het artikel laat zien dat de Maatschappij de Javaanse bevolking wilde onderwijzen, omdat zij ervan overtuigd was dat dit de welvaart van de bevolking op Java zou verbeteren.

Discussies over de invulling van het tweede artikel waren binnen de vergaderingen en de geschriften van de Maatschappij een terugkerend thema. Het grootste probleem om de beschavingsmissie van de grond te krijgen, waren de missende financiële middelen. Daarnaast was een deel van de leden het principieel oneens met het idee om direct een beschavingsmissie te starten op Java. Eén van de leden, wiens naam helaas niet wordt genoemd in de uitwerkingen van de eerste vergadering van 1868, betoogde dat 'men eerst den stoffelijke toestand van den Javaan verbeteren' moest alvorens de beschavingsmissies zouden kunnen worden gestart.³⁵ Ten gevolge van meerdere tegengeluiden werd uiteindelijk aan het einde van de vergadering ingestemd om eerst de economische verhoudingen tussen Nederland en Java te herstellen.

De koers van de Maatschappij tot Nut van den Javaan die hierdoor werd gekozen, laat een duidelijk uitgangspunt zien over de volgorde waarin de doelen van de Maatschappij zouden worden nagestreefd. De Maatschappij wilde eerst een economische gelijkwaardige verhouding tussen Nederland en Nederlands-Indië bereiken, alvorens een 'beschavingsmissie' te starten. In de brochure *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Ja-*

vaan? (1868) valt dit standpunt nadrukkelijk te lezen. Hierin werd betoogd dat door het Nederlandse volk aan te sporen tot ‘menschwaardige gevoelens’ en ‘billijkheid en heerschpligt’ het cultuurstelsel afgeschaft kon worden. Het verbeteren van de economische omstandigheden en het streven naar culturele vorming op Java, zouden dan uiteindelijk de ontrafeling van het ‘nut van den Javaan’ tot gevolg hebben.³⁶

ONGELIJKE POLITIEKE VERHOUDINGEN: EEN STAAT ZONDER BURGERS

De ontwikkelingen van het Nederlandse staatsburgerschap in de negentiende eeuw heeft belangrijke gevolgen gehad voor de verhouding tussen de Nederlandse staat en haar inwoners, zowel op het Europese continent als ver overzee. Vanaf 1844 werd door de liberaal Thorbecke voor het eerst gesproken over Nederlands staatsburgerschap, dat gekenmerkt zou worden door een samenwerking tussen overheid en burgers, waarbij de nadruk zou komen te liggen op de verantwoorde-

lijkheid van de individuele burger binnen de Nederlandse natie. Voor Thorbecke was de beperking van het staatsburgerschap ten aanzien van de overzeese koloniën heel simpel te verklaren. In 1850 stelde hij het volgende: ‘Nederlanders, (...) zijn de leden der Nederlandsche Natie’, waarna hij expliciet toelichtte dat de inwoners van toenmalig Nederlands-Indië hier geen deel van uitmaakten.³⁷ Historicus Cees Fasseur vatte hierdoor Nederlands-Indië treffend samen als een ‘staat zonder burgers’, aangezien de inwoners louter werden getypeerd als onderdanen van het Nederlandse moederland.³⁸

In 1850 werden in de Wet op het Nederlanderschap de grenzen van politieke rechten en staatsburgerschap juridisch vastgelegd. Waar voor iedereen in Nederland het territorialiteitsbeginsel, het *ius soli*, als randvoorwaarde voor staatsburgerschap zou gelden, zou voor de inwoners van de koloniën en de rest van de niet-Europese wereld het afstammingsbeginsel, het *ius sanguinis*, worden gehandhaafd. Het gevolg hiervan was dat

**“DE MAATSCHAPPIJ WILDE EERST
EEN ECONOMISCHE GELIJKWAARDIGE
VERHOUDING TUSSEN NEDERLAND EN
NEDERLANDS-INDIË BEREIKEN, ALVORENS EEN
‘BESCHAVINGSMISSIE’ TE STARTEN”**

de enigen die het Nederlandse staatsburgerschap in de kolonie Nederlands-Indië zouden kunnen krijgen, de kinderen van 'Nederlandse' immigranten waren.³⁹ De achterliggende gedachte hiervan kan worden gevonden in het nationaliteitsidee, betoogd door Thorbecke, waarin politiek burgerschap door middel van afstamming werd gezien als garantie voor loyaliteit aan de natiestaat.⁴⁰ De inwoners van Nederlands-Indië, geboren ver overzee, voldeden volgens de Nederlandse politiek niet aan dit nationaliteitsidee en werden daarom uitgesloten van politieke participatie en het recht op Nederlands staatsburgerschap.⁴¹

Het vanuit West-Europa betoogde 'beschavingscriterium' was voor deze nationaliteitswet een doorslaggevende factor om te bepalen wie wel en wie niet de burgerschapsrechten behoorde te genieten. Binnen de historiografie is geen eensgezindheid over de invulling van dit 'beschavingscriterium' ten aanzien van het Nederlandse staatsburgerschap voor Nederlands-Indië. Historicus Remco Raben betoogt dat de hiërarchie in Nederlands-Indië niet slechts te begrijpen is door te kijken naar 'raciale' verschillen, omdat sociaal-maatschappelijke structuren in de negentiende eeuw ook een belangrijke bijdrage leverden aan de positionering van individuen in de kolonie.⁴² Het afstammingsbeginsel kan hierdoor worden begrepen als meer dan alleen een bloedband en afkomst en kijkt dus ook naar cultuur, gewoontes en scholing. Binnen het denken over het staatsburgerschap vullen het idee van beschavingsmissies en het wetenschappelijk racisme elkaar dus in zekere zin aan.

In de geschriften van de Maatschappij tot Nut van den Javaan komt de strijd voor gelijkwaardigere politieke verhoudingen tussen Nederland en Java onder voorwaarden naar voren. Deze terughoudendheid kan worden gekoppeld aan het afstammingsbeginsel van staatsburgerschap, zoals hierboven uiteengezet. Dit

kan worden toegelicht door de hierboven besproken uitspraak van Willem Bosch tijdens de jaarlijkse ledenvergadering van 1868: 'Als ik spreek van het regt der Javanen, dan bedoel ik dit geenszins in wijsgerigen of politieken- maar alleen in économischen zin (...)'.⁴³ Bosch benadrukt hier expliciet dat het recht van de inwoners van Nederlands-Indië niet als politiek recht moet worden begrepen.

Door beschavingsmissies zou het staatsburgerschap volgens de Maatschappij echter op den duur mogelijk zijn in Nederlands-Indië. Het 'Nut van den Javaan' zou volgens Thieme voorvloeien uit eenzelfde 'volksopvoeding' en de verbetering van de positie van de bevolking op Java.⁴⁴ Alleen wanneer dit 'Nut van den Javaan' gevonden was, zouden de Javaanse inwoners een volwaardig onderdeel van de Nederlandse natie kunnen vormen en het Nederlandse staatsburgerschap kunnen genieten.

Naast de uitsluiting van de Javaanse bevolking van het Nederlandse staatsburgerschap, was de Maatschappij tot Nut van den Javaan geen voorstander van autonoom bestuur op Java. De Maatschappij claimde namelijk dat het Nederlandse bestuur op Java de inlandse bevolking ten goede kwam, wat aansluiting vindt bij de heersende paternalistische houding van de context waarin de Maatschappij gesitueerd was. In de geschriften van de Maatschappij is dit terug te vinden in het standpunt dat zelfs 'het slechtste Europeesch bestuur voor den Javaan beter was dan het beste inlandsche'.⁴⁵ In een ander stuk werd dit standpunt ondersteund door het argument dat het staatsbestuur op Java zich op een andere 'trap van beschaving' zou bevinden, waarna deze werd vergeleken met het bestuur van 'Middeleeuwsch Europa'.⁴⁶

Door te wijzen naar het 'Nut van den Javaan' dat voort zou vloeien uit de economische en culturele ontwikkelingen op Java, laat de Maatschappij tot Nut van den Javaan een duidelijke volgorde van

de welvaartsontwikkeling op Java zien. Aan de hand van de beschavingsmissies die de Maatschappij als vereiste zag voor het overzeese staatsburgerschap op Java, kan worden geconcludeerd dat de economische en culturele ontwikkelingen werden gezien als randvoorwaarden voor politieke gelijkheid tussen Nederland en Java. Binnen de geschriften van de Maatschappij tussen 1866 en 1868 wordt hierdoor niet gesproken over de strijd voor gelijke politieke rechten of een naturalisatiewet die de Javaanse bevolking het staatsburgerschap zou geven. Uit de geschriften blijkt dat de Maatschappij nog een lange weg voor ogen had, alvorens het 'Nut van den Javaan' zou zijn ontrafeld en 'de Javaan' een gelijkwaardige staatsburger zou zijn.

CONCLUSIE

In 1877 werd de Maatschappij opgeheven door de generatie bestuurders na de dood van Willem Bosch. De mislukte pogingen om de Javaanse bevolking te onderwijzen in 1870 en 1872 kunnen worden gezien als de acties die het dichtste bij het bereiken van de opgestelde doelen van de vereniging kwamen. Met de invoering van de Agrarische Wet en de Suikerwet in 1870 werd het cultuurstelsel afgeschaft, om vervolgens langzaam te verdwijnen. Ondanks dat de opgestelde doelen van de vereniging niet werden behaald, vertelt de bestudering van de Maatschappij in de beginfase van haar bestaan iets over de manier waarop de Maatschappij keek naar gelijkheid en kan geconcludeerd worden dat gelijkheid niet kan worden gevat met één allesomvattende definitie.

De Maatschappij tot Nut van den Javaan kende een duidelijke volgorde in de wijze waarop zij streed voor een gelijkwaardigere verhouding tussen Nederland en Java. In de eerste plaats zag de Maatschappij de afschaffing van het cultuurstelsel als een cruciaal punt voor de verbetering van de welvaart op Java. Deze economische ontwikkeling zag de

Maatschappij als randvoorwaarde voor alle andere hervormingen om gelijkwaardige verhoudingen te kunnen nastreven. Waar het strijden voor gelijkwaardige economische verhoudingen voor de Maatschappij geen voorwaarden kenden, valt binnen het denken over culturele en politieke gelijkheid een duidelijk ongelijkheid tussen Nederland en Java te ontdekken. Dit zou volgens de Maatschappij alleen overstegen kunnen worden door culturele hervorming in de vorm van beschavingsmissies op Java. Deze racistische en paternalistische houding van de Maatschappij valt te verklaren door de context waarin zij gesitueerd is.

Dit artikel heeft geprobeerd te tonen hoe de betekenis van gelijkheid, voor een actiegroep die pretendeert te strijden voor gelijkwaardige verhoudingen, in uitvoering kan verschillen per facet van de samenleving. Geconcludeerd kan worden dat het spreken over universele gelijkheid verschillende grenzen kent die door individuen, groepen en overheden worden vastgesteld. Dit is geen fenomeen dat zich tot de negentiende eeuw beperkt. Ondanks het Universele Verdrag van de Rechten van de Mens worden tegenwoordig nog steeds grenzen gesteld aan de betekenis van gelijkheid tussen (groepen) mensen. Een begripshistorisch onderzoek vanuit microschaal naar de grenzen van deze gelijkheid, kan ons meer vertellen over de motieven die hieraan in het verleden ten grondslag lagen.

Annabel van Amerongen (1999) volgt de Master Geschiedenis (research) aan de Universiteit van Amsterdam. Zij focust in het bijzonder op koloniale en postkoloniale migratie en pleit hierbinnen voor een micro-historische en intersectionele benadering van de geschiedenis. Daarnaast is Annabel sinds 2021 werkzaam bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden als medewerker publieksdienst, museumdocent en floormanager.

Noten:

1. M. J. Janse, *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).
2. Ibidem, 9-10.
3. M.J. Janse, 'De geschiedenis van de Maatschappij tot Nut van Den Javaan 1866-1877: Waarheid voor Nederland, regtvaardigheid voor Java' in: J. Aalbers ed. *Utrechtse Historische Cahiers* 20:3 (Utrecht 1999) 75.
4. Idem, 75.
5. M. J. Janse, 'Representing Distant Victims' *The Low Historic Review* 128:1 (2013) 53-80, aldaar 54-57.
6. S. Stuurman, *De uitvinding van de Mensheid: korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2015) 16-22.
7. J. de Jong, *Van batig slot naar ereschuld: de discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek 1860-1900* (Groningen 1989) 12-19.
8. Idem, 20-21.
9. Idem.
10. W. Bosch, *Ik wil barmhartigheid en niet offerande: Ene werkstem aan Nederland tot regtvaardigheid en pligtsbetrachting jegens de Javanen* (Arnhem 1965) 9.
11. C. Fasseur, 'Een domme, wrede satire op de Havelaarszaak' Multatuli en de Maatschappij tot Nut van den Javaan' in: *Indische Letteren* 24 (2009) 87-93, aldaar 89.
12. De Jong, *Van batig slot naar ereschuld*, 39-40.
13. Janse, *De Afschaffers*, 177.
14. Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* (Rotterdam 1881); Idem, 182.
15. Janse, 'De geschiedenis van de Maatschappij tot Nut van Den Javaan 1866-1877', 19.
16. E.C. Enklaar, *Berigten der Maatschappij* (1868) nr. 1, 1.; Janse, 'De geschiedenis van de Maatschappij tot Nut van Den Javaan 1866-1877', 40.
17. Janse, 'De geschiedenis van de Maatschappij tot Nut van Den Javaan 1866-1877', 84.
18. W. Bosch, *Tweede Werkstem aan Nederland tot barmhartigheid, regtvaardigheid en pligtsbetrachting jegens de Javanen* (Arnhem 1866) 4.
19. Janse, *De Afschaffers*, 181.
20. Enklaar, *Berigten der Maatschappij*, 6.
21. Ibidem.
22. Stuurman, *De uitvinding van de Mensheid*, 29-31.
23. Ibidem.
24. Janse, *De Afschaffers*, 187.
25. D.S. Thieme, *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Javaan?* (Arnhem 1867) 7.
26. Enklaar, *Berigten der Maatschappij*, 6.
27. Janse, *De Afschaffers*, 52-53.
28. H. de Bruijn, *Voorstel tot het aanleggen van irrigatiewerken in Demak en Grobogan* (1868) 2.
29. Ibidem, 9.
30. U. Bosma en R. Raben, *Being 'Dutch' in the Indies: a history of creolization and empire, 1500-1920* (Singapore 2008) 26-27.
31. W. Bosch, *Een, Nederland waardig, monument* (1868) 16.
32. Stuurman, *De uitvinding van de Mensheid*, 317- 319.
33. W. Bosch, *Algemene Reglement voor de Maatschappij tot Nut van den Javaan* (1867) 1.
34. Ibidem.
35. Ibidem.
36. Thieme, *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Javaan?*, 5.
37. L.F.G.P. Schreuder, *Wetten betreffende het Nederlandschap, het ingezetenschap en de naturalisatie, met de daaromtrent tusschen de regering en de Staten-Generaal gewisselde stukken en de in de wetgevende Kamers gevoerde beraadslagingen* (Schiedam 1880) 47-48.
38. C. Fasseur, 'Hoeksteen en struikelblok. Rassenonderscheid en overheidsbeleid in Nederlands-Indië', in: Cees Fasseur, *De Weg naar het Paradijs en andere Indische ge-*

schiedenissen (Amsterdam 1995) 169.

39. L. J. Verheijen, *Staatsburgerschap en Nederlandschap in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw* (Ongepubliceerd artikel, Universiteit Leiden, Leiden 2021) 9.
40. E. J. M. Heijls, *Van vreemdeling tot Nederlander: De verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen (1813-1992)* (Amsterdam 1995) 33.
41. Ibidem, 34-35.
42. U. Bosma en R. Raben, *Being 'Dutch' in the Indies: a history of creolization and empire, 1500-1920*, 24.
43. Enklaar, *Berigten der Maatschappij*, 6.
44. Thieme, *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Javaan?*
45. Van Deventer, *Inlandsch bestuur* (1868).
46. S. F. W., Roorda van Eysinga, *De rechtsquestie in onze koloniale politiek* (1868).